

Jagoda Semków

Cmentarz kapitulny we Fromborku

Ochrona Zabytków 51/3 (202), 228-232

1998

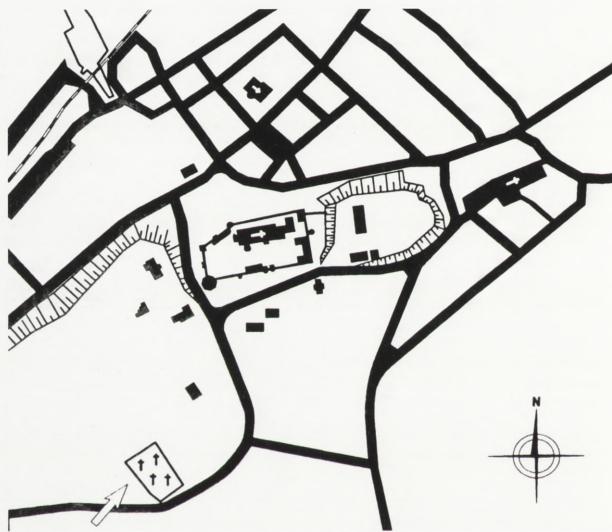
Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

CMENTARZ KAPITULNY WE FROMBORKU*

We Fromborku przy ul. Sanatoryjnej znajduje się cmentarz kapitulny założony na początku XX w.

Warmińska Kapituła Katedralna została powołana w czerwcu 1260 r. przez pierwszego biskupa warmińskiego Anzelma. Choć pierwotną siedzibą kapituły było Braniewo, to jednak niebawem katedrę przeniesiono do Fromborka. Przyczyną tego były powstania pruskie (1261–1274), które spowodowały zniszczenie kościoła katedralnego w Braniewie i rozproszenie kanoników. Po zaprowadzeniu pokoju rozpoczęto budowę nowej świątyni, już nie w Braniewie, lecz we Fromborku. Dokument z 1288 r. mówił o kościele, przy

1. Plan Fromborka z zaznaczonym cmentarzem kapitulnym. Na podstawie planu opublikowanego przez Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Rys. J. Semków

1. Plan of Frombork with marked chapter cemetery. Upon the basis of a plan published by the Mikołaj Kopernik Museum in Frombork. Drawing: J. Semków

którym mieszkali kanonicy. Oczywiście kościół był zbudowany z drewna i nie wystarczał na potrzeby kapituły, dlatego też wkrótce potem rozpoczęto wzniesienie wspaniałej gotyckiej katedry istniejącej do naszych czasów¹.

Kapituła liczyła 16 kanoników o instalacjach dożywotnich. Zmarłych kanoników i innych dostojników kościoła grzebano pod posadzką katedry aż do czasu, kiedy zaczęło brakować miejsca na nowe pochówki.

Wówczas, „W 1908 roku stało się koniecznością ziemskie szczątki zmarłych kanoników albo wyjąć z przepelnionego grobowca i jak to wcześniej było na Warmii w zwyczaju w jednej kostnicy zebrać i gdzieś w niedalekim miejscu pochować, albo założyć nowy cmentarz. Kapituła zdecydowała się na to ostatnie i wybrała miejsce w parku w zachodniej części, która należała do kurii Mikołaja, wcześniej ogrodu dawnej »Curii Tusculana«. Miejsce zostało ogrodzone zrobionym przez mistrza Schultza parkanem z kutego żelaza z żelazną bramą przy drodze”². Tak opisywał moment założenia cmentarza Franciszek Dittrich, który kilka lat później został tutaj pochowany.

Cmentarz ma kształt nieregularnego prostokąta i zajmuje powierzchnię 1973 m². Do dziś jest własnością Kurii Biskupiej Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie. W dniu 29 listopada 1996 r. został wpisany do rejestru zabytków (nr rej. 519/96). Od strony południowo-wschodniej cmentarz jest ograniczony ul. Sanatoryjną, od południowego i północnego zachodu — parkiem, a od północnego wschodu z cmentarzem graniczy boisko sportowe. Z dwóch stron cmentarz ogrodzony jest parkanem z kutego żelaza, a od północnego zachodu — siatką drucianą (wcześniej tu także istniały przęsła, które jednak zaginęły), natomiast od południowego wschodu zachowało się ogrodzenie murowane z czerwonej cegły.

Kanonicy pochowani na cmentarzu kapitulnym we Fromborku w latach 1911–1946

Rząd I		Rząd II	
mogiła 1 Karol Staliński	zm. 5 III 1911	mogiła 7 Antoni Matern	zm. 20 I 1920
mogiła 2 Herman Preuschoff	zm. 2 II 1913	mogiła 8 Augustyn Zagermann	zm. 5 XII 1921
mogiła 3 Franciszek Dittrich	zm. 21 II 1915	mogiła 9 Antoni Kranich	zm. 12 IV 1922
mogiła 4 Franz Prahł wikariusz katedralny	zm. 17 V 1915	mogiła 10 Jan Jabłoński	zm. 28 VII 1922
mogiła 5 Andrzej Januskowski	zm. 13 IV 1917	mogiła 11 Józef Teschner	zm. 10 V 1923
mogiła 6 Hieronim Spaeth	zm. 14 IV 1917	mogiła 12 Paweł Küssner	zm. 12 X 1926

*Tekst powstał na podstawie opracowania nagrodzonego I nagrodą w konkursie „Ratowanie dawnych cmentarzy” zorganizowanym przez Społeczny Komitet Ratowania Dawnych Cmentarzy na Warmii i Mazurach, Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział Olsztyn i Stowarzyszenie „Civitas Christiana” w Olsztynie w listopadzie 1997 r.

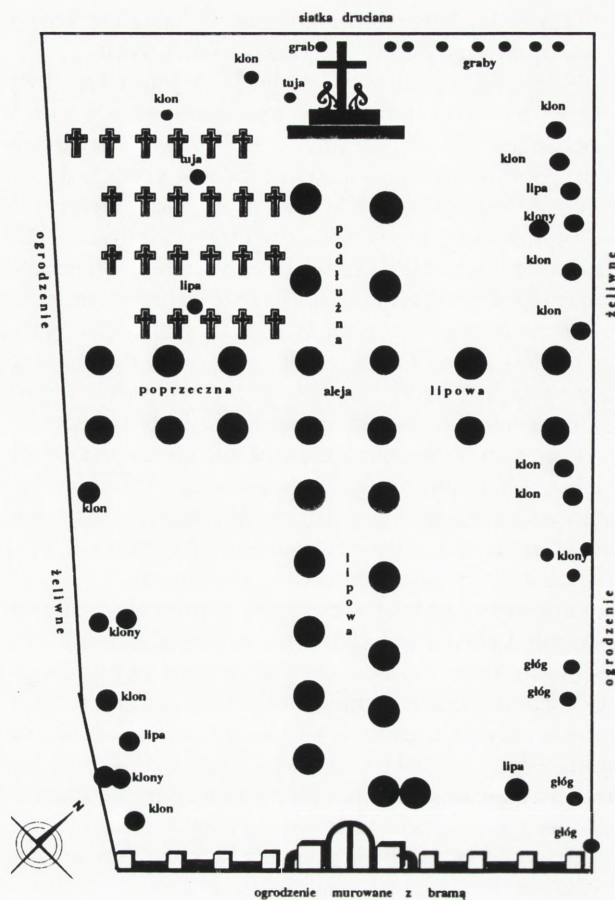
1. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1727*, Olsztyn 1993.

2. F. Dittrich, *Der Dom zu Frauenburg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Erinlands”, Bd. 18, 1911, Heft 1, s. 172.

W części środkowej muru usytuowana jest dwuskrzydłowa brama z żelaza i furta boczna. Wejście na cmentarz jest początkiem alei wysadzonej szpalerem drzew liściastych. Aleja zakończona jest monumentalną rzeźbą *Ukrzyżowanie* składająca się z ukrzyżowanego Chrystusa i dwóch postaci: Najświętszej Marii Panny stojącej po lewej stronie krzyża i św. Jana po prawej.

Rzeźba jest kopią dzieła znanego wüzburgskiego mistrza Tilemanna Niemenschneidera, wykonaną przez freiburskiego rzeźbiarza Steina³. Decyzję o założeniu cmentarza podjęto w kapitule w roku 1908, ale pierwszy pochówek odbył się dopiero w 1911⁴. Przez 35 lat funkcjonowania cmentarza, jako miejsca autentycznego grzebania zmarłych kanoników, dokonano 23 pochówków (22 kanoników i 1 wikariusza). Ostatni odbył się w 1946 r. Oficjalnie cmentarz zamknięto w roku 1972⁵. Umierający kanonicy po roku 1946 byli grzebani bądź w Olsztynie, bądź w miejscu swojego pochodzenia, lub też tam gdzie zmarli, często poza granicami naszego kraju⁶.

Zakładanie grobów rozpoczęto w części północno-zachodniej cmentarza. Mogiły sytuowano w rzędach równoległych po 6 grobów w każdym. Ostatni, IV rząd tworzy tylko 5 mogił. Zmarłych grzebano od strony krzyża w kierunku południowo-zachodnim i po zakończeniu rzędu nowy zakładano także od strony krzyża w kierunku ogrodzenia. I rząd jest przesunięty o jedną mogiłę w lewo w stosunku do pozostałych rzędów, natomiast IV rząd nie ma zachowanego porządku chronologicznego. „Tradycje diecezji warmińskiej zostały w pewien sposób przerwane w pierwszych miesiącach 1945 roku. Już 7 lutego — tuż przed ofensywą Armii Czerwonej — gestapo wywiozło biskupa Kallera do Gdańska, a następnie do Niemiec. Na ogólną liczbę 10 kanoników, 5 zmarło lub zostało zamordowanych już w pierwszych miesiącach 1945 r. Pozostali opuścili Frombork, udając się do innych, bardziej bezpiecznych miejscowości”⁷. Inskrypcje umieszczane na nagrobkach były pisane najczęściej po łacinie i po niemiecku. Tylko w jednym przypadku inskrypcja zapisana jest po polsku. Dzisiaj można odczytać je na 15 pomnikach nagrobnych.

2. Plan cmentarza kapitulnego we Fromborku przy ul. Sanatoryjnej. Rys. J. Semków

2. Plan of the chapter cemetery in Frombork in Sanatoryjna Street. Drawing: J. Semków

Pomniki nagrobne, jak i inne obiekty wystawione na tym cmentarzu (murowane ogrodzenie, rzeźba z grupą *Ukrzyżowania*), wykonane są w stylu neogotyckim. Materiały, jakich używano do ich wykonania, były bardzo różnorodne (kamień, żelazo, drewno) i według tego kryterium nagrobki można podzielić na następujące grupy:

Rząd III		Rząd IV	
mogiła 13 Paweł Bader	zm. 9 VII 1930	mogiła 19 Juliusz Henning	zm. 9 V 1937
mogiła 14 August Spannekrebs	zm. 10 II 1931	mogiła 20 Franciszek Schröter	zm. 2 II 1944
mogiła 15 Kunibert Krix	zm. 24 XI 1931	mogiła 21 Franciszek Heyduschka	zm. 2 I 1946
mogiła 16 Juliusz Marquardt	zm. 11 VI 1932	mogiła 22 Władysław Świtalski	zm. 9 II 1945
mogiła 17 Jan Wichert	zm. 2 VII 1935	mogiła 23 Antoni Krause	zm. 14 IV 1945
mogiła 18 Paweł Romahn	zm. 24 XI 1936		

3. Tamże.

4. Tamże.

5. A. Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996.

6. *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, Olsztyn 1996.

7. A. Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka...*, s. 13.

Grupa Ia. Nagrobki kamienne w kształcie krzyży i nagrobki kamienne z krzyżami kamiennymi

Nagrobki w całości kamienne wystawiane były przez cały okres funkcjonowania cmentarza. Pierwszy pochodzi z 1917 r., ostatni z 1945 r. Są one zróżnicowane pod względem wielkości, formy i użytego do ich budowy kamienia. Wiele z nich jest niekompletnych — brak krzyży, rzeźb, napisów inskrypcyjnych — ale wiele też zachowało się w dobrym stanie. Większość nagrobków wykonana została ze sztucznego kamienia, tylko nieliczne z granitu. Najbardziej okazały z całej grupy jest nagrobek na mogile nr 6 Hieronima Spaetha, na którym także zachowało się nazwisko kamieniarza i miejscowość, w której był wykonywany.

Grupa Ib. Nagrobki kamienne z krzyżem żelaznym

Nagrobki kamienne z krzyżami żelaznymi są najstarsze i wystawiane były w latach 1913–1917. Wszystkie znajdują się w I rzędzie. Ornamenty na krzyżach mają formę stylizowanych motywów roślinnych, a ramiona zakończono bardziej rozwiniętą kompozycją zdobin. Nagrobki różnią się tylko tym, że posiadają inny sposób osadzenia krzyża, a część kamienna pomnika jest wykonana z granitu innego koloru. Z tej grupy pomników jedynie nagrobek na mogile nr 5 różni się od poprzednich — zarówno forma krzyża jak i część kamienna nagrobka jest o wiele prostsza, a miejsce mocowania krzyża poprzedza pełna ramka z blachy.

Grupa Ic. Nagrobki kamienne z krzyżem drewnianym

Połączenie nagrobka kamiennego z krzyżem drewnianym występuje tylko dwa razy. Pochodzą z lat 1920 i 1926 i znajdują się w drugim rzędzie. Cechą wspólną w tego typu pomnikach nagrobnych jest połączenie ramion bocznych z ramieniem górnym krzyża nakrywającym je daszkiem z blachy i wypełnieniem miejsca przy przecięciu ramion dekoracją ażurową z metalu. Wysokość krzyży i osadzenie ich trzonu na pomnikach jest podobne, ale różnią się grubością ramion i rodzajem dekoracji ażurowej. W części kamiennej jest inne profilowanie ścian na krawędziach bocznych pomników.

Grupa II. Nagrobki w formie krzyży żelaznych

Na cmentarzu znajdują się tylko trzy pomniki nagrobne w formie krzyży żelaznych. Wystawiane były w latach 1922, 1935 i 1937 i znajdują się w rzędzie II, III i IV. Wszystkie kowalskiej roboty z żelaznych prętów nitowanych lub zgrzewanych, misternie i bogato zdobionych motywami gałązek, liści, ślimacznicy i esownicy. Wszystkie trzy krzyże różnią się między sobą formą, wielkością i rodzajem zdobień.

Grupa III. Nagrobki w formie krzyży drewnianych

Bardzo proste i bardzo skromne pomniki nagrobne, chociaż kryją groby wielce zasłużonych i wykształconych kanoników. Wszystkie są nakryte drewnianym daszkiem zbrojonym blachą, który łączy skośnie zakończone ramiona boczne z ramieniem górnym. Wystawiane były w latach 1931, 1945–1946 i znajdują się w III i IV rzędzie.

Na cmentarzu znajdują się trzy mogiły, na których nie zachowały się pomniki nagrobne ani inskrypcje z tablicami, tylko szczątkowe obramienia grobów, a w dwóch przypadkach cokoliki.

Stan zachowania, istniejącego już 86 lat cmentarza jest dobry, biorąc pod uwagę to, że jest nieczynny od wielu lat i ma specyficzny charakter. Pochowane na nim osoby były stanu duchownego i nie posiadały rodzin, w związku z tym opiekę nad cmentarzem sprawuje Kościół. Sprawą bolesną są wybryki chuligańskie, polegające na niszczeniu nagrobków, rozbieraniu ogrodzenia, kradzieży figur, ale takie zdarzenia mają miejsce również na innych, jeszcze czynnych cmentarzach. Duże zniszczenia powodują także warunki atmosferyczne (korozja, zagrzybenie), spowodowane dużą wilgotnością powietrza i zanieczyszczeniem środowiska.

Warte podkreślenia jest, że cmentarz zawsze był otaczany opieką. Teren jest — jak wspomniano — własnością Kurii Biskupiej Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie. Przez wiele lat sprawowali nad nim pieczę rezydujący we Fromborku księża salezianie, angażując w to młodzież ministrancką, szkolną, a potem pacjen-

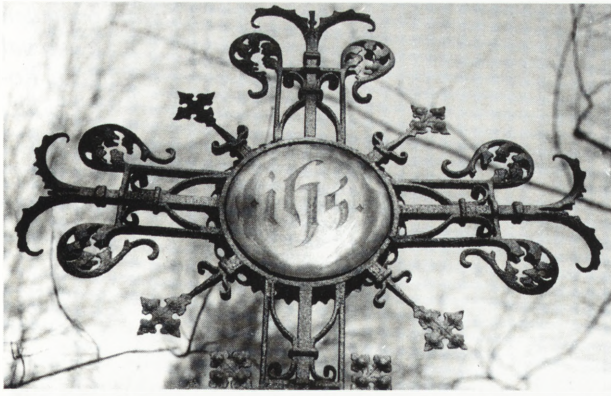
3. Fragment ogrodzenia od strony południowo-wschodniej. Wszystkie fot. J. Semków, 1997 r.

3. Fragment of the fencing from the south-east. All photos: J. Semków, 1997

4. Detal z pomnika nagrobnego wikariusza Franza Prahla z 1915 r.

4. Detail of a gravestone monument of the vicar Franz Prahl from 1915

5. Fragment krzyża z pomnika nagrobego kanonika Franciszka Dittricha z 1915 r.

5. Fragment of a cross from the gravestone monument of the canon Franciszek Dittrich from 1915

tów szpitala we Fromborku, w pobliżu którego znajduje się cmentarz. W 1981 r. opiekę nad cmentarzem przejęła rodzina państwa Lemke z Fromborka na prośbę przedstawicieli organizacji Ermlands Haus z Niemiec. Mogiły zawsze były zadbane, oczyszczone, obsadzone kwiatami, z pozostałej części cmentarza grabiono liście i porządkowano ją.

W latach 1992–1994 przeprowadzono wiele prac bieżących, polegających na:

1. Naprawieniu ogrodzenia — wylamane przesła żelazne zostały zastąpione siatką drucianą, wykrzywione wyprostowano i ponownie osadzono, uzupełniono brakujące cegły w cokole ogrodzenia od strony południowo-zachodniej.

2. Uporządkowaniu terenu — wycięto uschnięte drzewo, które rosło obok II rzędu mogił i groziło zawaleniem, usunięto suche konary i gałęzie z innych drzew, wycięto dziko rosnące krzewy.

3. Wykonaniu prac naprawczych przy mogiłach — obmurowano 16 mogił, które do tej pory miały tylko kopczyki z ziemi, osadzono złamany i potłuczony krzyż kamienny na pomniku Pawła Badera, wbetonowano przechylające się słupy przy mogile Hieronima Spaetha, osadzono pomnik nagrobny z kamienia na mogile Andrzeja Januszkowskiego, przy innych nagrobkach wzmocniono osadzenie krzyży, które były poprzeczylane.

4. Wykonaniu prac naprawczych przy rzeźbie *Ukrzyżowanie* — osadzono odkruszone ramie górne krzyża i umocowano je na metalowych trzpieniach.

Były to prace rzemieślnicze wykonywane bez nadzoru konserwatorskiego, nie zawsze właściwie. Na przykład podczas prac przy mogile nr 8 (Augustyn Zagermann), zachowane profilowane obramienie z kamienia zastąpiono betonowym, a oryginał złożono z tyłu za monumentalną rzeźbą. Przy osadzaniu części kamiennej nagrobka na cokole w pomniku nagrobnym Andrzeja Januszkowskiego (mogiła nr 5) odwrócono

kamień i obecnie z tyłu nagrobka jest inskrypcja z nazwiskiem, a od strony mogiły sentencja. Dodatkowo napis z tyłu został zakryty zaprawą cementową i dziś jest nieczytelny. Przy naprawianiu krzyża na mogile Pawła Badera (nr 13), miejsca przełamań połączono bardzo niestarannie, a cały krzyż, oprócz figury Chrystusa, otynkowano cementem, który dziś w wielu miejscach odpada. W miejscu osadzenia krzyża na mogile Antoniego Materna (nr 7), przy którym spróchniała część drewniana stopy krzyża, wzmocniono go słupkiem ogrodzeniowym i krzyż nieudolnie przykręcono drutem stalowym. Obramienie mogiły Pawła Romahna (nr 18) lub wkopanie krzyża wykonano nierówno, ponieważ dziś krzyż stoi pod kątem w stosunku do obramienia.

Prace te wykonywali miejscowi rzemieślnicy z Fromborka i Braniewa, nie będący specjalistami w zakresie konserwacji wykonali je więc w sposób niewłaściwy. Mimo wszystko dobrze się stało, że robiono cokolwiek w celu jego zachowania, ponieważ w pewnym okresie cmentarz był dość mocno zdewastowany. Od dwóch lat cmentarz porządkowany jest w okresie wiosennym przez osoby wykonujące roboty interwencyjne na zlecenie Urzędu Miasta i Gminy Frombork.

Z moich obserwacji wynika, że należałoby ponownie wykonać pewne prace naprawcze, np. przy bramie

6. Pomnik nagrobny na mogile kanonika Pawła Badera z 1930 r.

6. Gravestone monument on the grave of canon Pawel Bader from 1930

7. Krzyż nagrobny na mogile kanonika Juliusza Henninga z 1937 r.
7. Gravestone cross on the grave of canon Juliusz Henning from 1937

i furcie w ogrodzeniu, uzupełnić ogrodzenie od strony boiska (zakładana w tym miejscu siatka druciana jest nieustannie zdejmowana i konieczne byłoby wstawienie trwałych przęsł żeliwnych), poprawić osadzenie krzyży na niektórych pomnikach nagrobnych. Powinno się także osadzić właściwie odłamaną część krzyża żelaznego, pochodzącego z pomnika Hermana Preuschoffa (mogiła nr 2), która znajduje się w tutejszym muzeum Mikołaja Kopernika. Być może, po takiej akcji „ratowania dawnych cmentarzy” wiele nagrobków będzie fachowo odrestaurowanych pod właściwą opieką konserwatorską.

„W założeniu polityki wyznaniowej na rok 1971 pisano, że należy przeciwstawiać się powstawaniu nowych cmentarzy wyznaniowych, ograniczać już istnie-

jące cmentarze tego typu przez niewydawanie zezwoleń na ich powiększanie (...) 14 sierpnia 1972 r. Wydział do Spraw Wyznań pisał do Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie, że nie wnosi zastrzeżeń w sprawie zamknięcia i likwidacji cmentarza położonego we Fromborku przy ul. Sanatoryjnej, stanowiącego własność diecezji warmińskiej”⁸. Cmentarz oficjalnie zamknięto, ale nie zlikwidowano.

Na zakończenie należałoby także dodać, że na tym niewielkim cmentarzu, znajdującym się w tak niewielkim miasteczku jak Frombork, spoczywają wielce zasłużeni ludzie Kościoła, posiadający różne tytuły, godności i odznaczenia. Są tu pochowani profesorowie, doktorzy teologii i filozofii, jest pochowany dyrektor Liceum Hosianum, rektor Akademii Braniewskiej i inni kanonicy osiągnący wysokie stanowiska w hierarchii kościelnej i działający w różnych stowarzyszeniach i fundacjach⁹. Wielu studiowało poza Akademią Braniewską, także w innych miastach Europy: w Monachium, Rzymie, Würzburgu. Byli członkami towarzystw naukowych i współtwórcami akademii, instytutów, należeli do zarządu warmińskich wydawnictw prasowych, a mimo to pozostali we Fromborku na zawsze, mając za najwyższy honor i zaszczyt członkostwo w Warmińskiej Kapitulie Katedralnej¹⁰.

Dziś niewiele osób o tym wie, a ich mogiły pozostają często bezimiennie. Należy więc oddać im szacunek poprzez pamięć i dbałość o to, co po nich pozostało, doceniając to, że tak wybitni ludzie oddali swoją wiedzę i umiejętności na rzecz rozwoju szkolnictwa, katechizacji, tworzenia nowych parafii i głoszenia Słowa Bożego na Warmii. Często za to ostatnie byli więzieni i mordowani. Niektórzy zginęli tragicznie na oczach swoich wiernych, m.in. ksiądz Władysław Świtalski w dniu 9 lutego 1945 r. w wieku 70 lat został zastrzelony przez młodego, radzieckiego żołnierza¹¹. Ksiądz kanonik Franciszek Heyduschka na prośbę Polaków z Tolkmicka jeszcze jesienią 1945 r. odprawił mszę świętą z okazji Dni Morza¹² i zmarł 2 stycznia następnego roku.

Skromny cmentarz kapitulny we Fromborku, zarówno ze względu na stan zachowania obiektów sztuki sepulkralnej z początku XX w., jak i pochowane tam osoby, ze wszech miar zasługuje na uwagę i opiekę konserwatorską.

8. A. Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka...*, s. 120.

9. *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*.

10. Tamże.

11. Tamże, s. 38.

12. Tamże, s. 90.

The Chapter Cemetery in Frombork

The cemetery, founded at the beginning of the twentieth century, functioned up to the year 1946. It was the burial site for deceased members of the Warmia Cathedral Chapter, established in the mid-thirteenth century by Anselm, the first bishop of Warmia. In the 1911–1946 period the cemetery witnessed 23 burials, and up to this day preserved 20 monu-

ments executed from various material: stone, iron, and wood. The appearance of the cemetery is supplemented by a monumental sculpture depicting the Crucifixion, a copy of a well-known work by Tilemann Niemenschneider, master of Würzburg, and executed by Stein, a sculptor from Freiburg.